

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Дандай Ысқақұлы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан***Абай поэзиясындағы түркілік дүниетаным**

Аңдатпа. Мақалада Күлтегін жазбаларындағы, «Авестадағы», «Қабуснамадағы», Мөңке би, Қ.А. Иассауи, Ж. Баласағұн, Жүніс Еміре, Ә. Науайы, Мақтымқұлы, т.б. шығармаларындағы түркілік дүниетаным, түркілік ой-пікірлер он тоғызыншы ғасырда Абай арқылы соны серпінмен тұтас бір түрікшілдік ағым ретінде жалғаса түскендігі арнайы қарастырылады.

Түркілік руханияттың көгінде жарық жұлдыз боп жанып, Шығыстық өркениеттің көрнекті өкілдері санатындағы Әл-Фараби, Иассауи, Низами, Физули, Науаи, Мақтымқұлы секілді ұлылармен бірге қазақ халқының ұлы перзенті Абайдың есімі де зор құрметпен аталады. Таяу Шығыс мәдениетін, тарихын зерттей жүріп, Абай Табри, Рабғузи, Рашид ал-Дин, Бабыр, Абулғазы Баһадур хан және басқаларының еңбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу Шығыстың ежелгі мәдениеті ғана емес, сонымен бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының еңбектерін де білетін.

Түйін сөздер: Абай поэзиясы, түркілік дүниетаным, түркия руханияты, сопылық әдебиет, шығыс әдебиеті

DOI: <https://doi.org/10.71078/rezms583>

Түсті: 9.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Түркі әлемі ұлыларға кенде емес. Түркілік руханияттың көгінде жарық жұлдыз боп жанып, Шығыстық өркениеттің көрнекті өкілдері санатындағы Әл-Фараби, Иассауи, Низами, Физули, Науаи, Мақтымқұлы секілді ұлылармен бірге қазақ халқының ұлы перзенті Абайдың есімі де зор құрметпен аталады. «Сыншыл ойға көз сүзіп, бас иген, дінге сынның тұрғысымен қараған, халқының мәдениеті жолында аянбай күрескен жалынды қайраткер, пысық, дүниеқор, мансапқор, алаяқ феодал ақсақалдардың ішінде серік таппай күйінген Абай қазақ елінің көлемінде ғана емес, сонымен бірге қазақ елімен іргелес жатқан шығыс елдерінің көлемінде де заманынан оза туған дана кісі болды» (Әуезов, 2004: 5).

Сөз еткелі отырған тақырыптың бағыт-бағдарын, мәні мен маңызын Мұхтар Әуезовтің «Абай шығыс поэзиясында, Таяу Шығыстың бұрынғы және сол тұстағы мәдениетіне келгенде де өзіндік бетін сақтай білді... Кейін халық творчествосынан искусствоның анағұрлым өмірлік, берік негіздерін тауып, Абай шығыс әдебиетінен халық шығармалары – «Мың бір түнді», парсы мен түріктің халық ертегілерін, халық эпосын бәрінен артық бағалады. Ол әңгімелеген «Шаһнама», «Ләйлі Мәжнүн», «Көроғлы» поэмалары ел арасына кең таратылды.

Таяу Шығыс мәдениетін, тарихын зерттей жүріп, Абай Табри, Рабғузи, Рашид ал-Дин, Бабыр, Абулғазы Баһадур хан және басқаларының еңбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу Шығыстың ежелгі мәдениеті ғана емес, сонымен

бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының еңбектерін де білетін» (Әуезов, 2008: 107) – деп, сонау елуінші жылдардың бас кезінде-ақ айтып кеткен, әсіресе әдіснамалық жағынан аса маңызды ой-пікірлері айқындай түседі.

Шамамен төртінші ғасырларда Иранда пайда болған сопылық ағым Орта Азияға да кеңінен тарай бастайды. «Алланың разылығы үшін халыққа жақсылық жасаған, оларға жәннат пен бақыт жолдарын көрсеткен дәруіштерді түркілер ежелден діни қасиетті, киелі деп, санаған. Ақын-жырауларға ұқсата отырып, оларды құшақ жая қарсы алып, жылы лебізбен қабылдаған, айтқандарына сеніп отырған» (Көпрүлү, 2017: 17, 115). Осы кездерде халықты имандылыққа, сопылық бағыттың өзегі саналатын Алланы шексіз сүюге шақырған «Қабуснама» өмірге келді. Бақытты өмір сүруге баулитын тәрбиелік мәні зор «Қабуснаманың» «Алла тағаланы тану туралы» бірінші тарауы мынадай жолдармен басталған:

«Ей, перзентім, білгенің жақсы, алла тағаланың бірлігін тану жайлы бірнеше сөзді бұрын да айтқанмын. Біріншіден, алланың бірлігін, барлығын мойындауға ықылас-сенімнің берік болсын. Өйткені, көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып, азғындайды. Ал көңілі пәк таза жандар адаспайды. Ей, перзентім, біліп алғын, алла тағаланың барлығы зайырда, жасырында. Оны жердегі, көктегі бар заттардың қадір-қасиетінен ажырата білу арқылы ақылмен таниды... Алла тағаланы танығың келсе, алдымен өзіңді өзің таны... Алдымен, әрбір жан өзін өзі тани білсе, алла тағаланы да таниды...

Алла тағаланың барлығын ойлағаның абзал, ал оның заты, тегі, жаратылысы қандай екен деп, әуреленбе. Олай ету азғындықтың нышаны болмақ...

Біздің жаратылысымыз бен санамыз алла тағаланың нақты сипаты мен тегі-затын суреттеуге шамасы келмейді...

Дүниеге келмектегі мақсат - алланың жеке-дара екендігін тану, тек алла тағала ғана жалғыз басқаның бәрі жұп-жұбымен егіз жаралған...тек бір алла тағалаға жалғыздық жарасады. Демек, алла тағалаға теңдес еш нәрсе жоқ екенін жақсылап түйіп алғын» (Қайқауыс, 1992: 11-12).

Зерттеу әдістемесі

Мақаладағы негізгі ойды анықтауда талдауға материал ретінде Абай поэзиясын алдық. Ақын поэзиясының түркілік дүниетаныммен сабақтастығы осы бағыттағы ортақ мұратты тірек еткен ойшылдардың шығармаларымен салыстырыла зерттелді. Сонымен қатар, мақалада әдеби талдау, контекстік талдау, шолу әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркістанан түлеп ұшып, әлемдік өркениеттің биігіне көтерілген ұлылардың қатарында сопылық әдебиеттің аса ірі өкілі, әрі ақын, әрі философ, ойшыл Қожа Ахмет Иассауидің есімі – әлемге мәшһүр. Атеизм басып тұрған кездер де ақынның түркі әлемін жарқыратып тұрған рухани жарық жұлдызын өшіре алмады. Керісінше, арада он шақты ғасырдай уақыт өтсе де Иассауидың имандылыққа, жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген сопылық әдеби мұралары түркілік, исламдық мәдениеттің орталық өзегіне, адамдардың бақытты өмір сүру қағидаларына айналып, әлемдік өркениеттің ажырамас, тұтас бір бағытына айналып отыр.

Сол кездерде әлемдік өркениетте араб пен парсы тілдерінің, сонымен бірге әдебиетінің де көш бастап тұрғанына қарамастан, Иассауидың шығармаларын көне түркі тілінде жазуы, сөйтіп түркілік әдебиеттің, мәдениеттің, білім-ғылымның, әлеуметтік-қоғамдық ой-пікірдің тарихи даму бастауында тұрып, түркілік тұтас бір діни, әдеби-рухани бағытқа айналуының өзі көп нәрсені аңғартса керек. «Ал Қожа

Ахмет Ясауи күшті тұлғасымен түркілер арасында ғасырлар бойы өмір сүрген үлкен бір тарихат құрды. Бұл тарихат - түркі тарапынан және түркілер арасында құрылған алғашқы тарихат болған» (Көпрұлы, 2017: 17, 115).

Ақынның:

«Қоштамайды ғалымдар, сіздің айтқан түркіңді,
Даналарды тыңласаң, ашар көңіл мүлкіңді.
Аят-хадис мағынасы, түркі болса, сайма-сай,
Мағынасына жеткендер, жерге қояр бөркіңді.
Қазы мүфті, молдалар, шариятқа жолбасшы,
Нағыз ғашық алып-дүр, тарихаттың әркіні...
... Қожамын деп лепірме, өшбу дүние би паян,
Білемін деп айтпас сен, көңілдегі шәркіні.
Раһнама дүр, Қожа Ахмет, гүлстан дүр мағрифат,
Сөйлер сөзі ақиқат, ашар көңіл құлпыңды.
Міскін зағип Қожа Ахмет, жеті атаңа рахмет,

«Парсы тілін білемін, құп көремін Түркімді!» – деп жырлауынан оның тек бір Алланы ғана сүйіп, басқасын кейінге ысырып қоятын діни фанатик емес, сонымен бірге, өз жұртын, одан қалды, барша адамзат баласын барынша сүйетін зор махаббатын да сезініп, азаматтық болмысын байқағандай да боламыз. Сондықтан да болса керек, Түркияның белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Намық Кемал Зейбек «Ахмет Ясауи – дүние жүзіндегі 200 миллионнан астам халқымыздың ортақ атасы... Ахмет Ясауиды тану – ұлтымыздың рухын тану деген сөз» -деп, жазыпты (Намық, 1998: 8). Ал тағы бір белгілі түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрұлы «Анадолының түркі отаны болуында Яссаудың өзінің және дәруіштерінің еңбегі зор... Ахмет Ясауидың түркі тарихындағы маңызы... исламның түркілер арасында тарала бастаған алғашқы кездерінді тұңғыш рет сопылық ағымның негізін қалауында» деп, ақынның қоғам, дін саласындағы қайраткерлік қызметін, тұтас бір әдеби ағымның негізін қалаған шығармашылық жолын аса жоғары бағалайды (Көпрұлы, 1999: 3).

«Аят-хадис мағынасы, түркі болса, сайма-сай, // Мағынасына жеткендер, жерге қояр бөркіңді»-деген Иассауи осы тілді осы уақытқа дейін сақтап келе жатқан ата-бабаларына рахмет айтады; ізгі ойын жүзеге асыру мақсатымен исламның негізгі қағидаларын қарапайым халыққа түрік тілінде түсіндіруді алдына мақсат етіп қояды (Иасауи, 2016: 188). Түркілердің рухани азығы да түрік тілінде болуы керек деген бұл игілікті іс кейіннен тұтас бір түрікшілдік ағымға айналып, түрік тілінің, әдебиетінің, мәдениетінің дамуына соны серпін әкеліп, әлемдік кеңістікке шығарды. «Иассауиді ұлтқа бөлуге болмайды, өйткені, ол кезде қазақ, өзбек, түрікпен ұлттары әлі жоқ еді. Олар әлі де ұлыс болатын... Мұны түркі халықтарына ортақ тіл деген жөн» (Сауранбаев, 1970).

Нәтижелер мен талқылау

Адам ата жаралғалы бері жер бетіндегі тыныш өмір сүргісі келетін адамзат қоғамы соғыстан көз ашпай келеді. Адам баласы қайткенде, адам болып қалады, қалыпты, тату-тәтті тіршілік етіп, өмір сүреді деген секілді сан алуан сауалдар күні бүгінге дейін мазаны алып, жұрт жаратқанға жалбарынып, құдайға құлшылық етумен келеді. Осы сықылды сұрақтарға жауап іздеген ізденістер көне түркі жазбаларынан бастап, бүгінгі күнге дейін рухани дамуымыздың орталық өзегі болыпты.

Күлтегін жазбаларындағы «Биікте көк тәңірі, //Төменде қара жер жаралғанда //Екеуінің арасында адам баласы жаралған... // Тәңірі жарылқап, // құт-бағым барлығынан, // үлүк үлесім барлығынан, // өлмекші халықты тірілте көтердім, // жалаңаш халықты тонды, // кедей халықты бай қылдым, // аз халықты көп қылдым, // ығыр, егескен елдіктегілерді, // халықты түгел тату, бейбіт қылдым, // барлығы

маған бағынды» (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2019: 30) деген жазбалар тәңірге табынған халықтың «тәңірі жарылғап», соның арқасында бірлікке, тыныш, қалыпты өмірге қолдары жетіп, бақытты тіршілік жасап жатқандарынан хабардар етеді.

Он бірінші ғасырда хатқа түскен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны адамдарды бақытты өмір сүру үшін ойланып тіршілік жасауға шақырады:

«Қане, әлемді қолына ұстап елірген,
Өзіне шаһар-бекет соққан темірден?»

Қайда төбет, дүние кезіп шарлаған,
Қарақұс мініп, жасыл көкке самғаған?!

Қане, «Құдай өзімін!» – деп, бақырған
Хақтың өзі көк теңізге батырған.

Қане, дүние-малын жиып алушы,
Байлығымен жер қойнына барушы?»

Қане, тұғыр – батыс кезіп, барлаушы –
Дүние тұтып, елді алып, жаулаушы?

Қане, асасы жылан болып қолында,
Айырылып теңіз, жүріп өткен оңы да?!

Алды бәрін, өмірге өлім тоя ма,
Ей, құлқы пәк, сені алмай қоя ма?!

Ашып көрсе, қара жердің қабатын,
Жатыр не ерлер, қайғы қиған қанатын» (Құтты білік, 1986).

«Қабуснамада» Алланы, өмірді тек қана ақылмен тануға болатынын төмендегіше баяндапты:

«Алланы танығың келсе, алдымен өзіңді өзің таны. Өз хал-қадіріңнен хабарың болсын. Алдымен, әрбір жан өзін өзі тани білсе, алла-тағаланы да таниды.

...Біздің жаратылысымыз бен санамыз алла-тағаланың нақты сипаты мен тегі-затын суреттеуге шамасы келмейді...

Дүниедегі басқа заттарды да өз өрнегің сияқты танып, түсіне біл. Дүниеге келмектегі мақсат – алланың жеке-дара екендігін тану, тек алла-тағала ғана жалғыз, басқаның барлығы жұп-жұбымен егіз, алыс пен жақын, жиырылу-тарқалу, түс-тұлға, асыл тектілік сияқтылардың бәрі – жұптылықтың белгілері. Тек бір алла-тағалаға ғана жалғыздық жарасады...

Бұлардың (құбылыстардың. – Д.Ы.) алма-кезек ауысып тұратын қозғалысына тән жүйелі заңдылықтар бар. Егер бұл заңдылықтар бұзылса, жүйесіздік, тәртіпсіздік белең алып, дүние астан-кестең болады. Осы табиғи заңдылықтардың сақталу нәтижесінде күллі әлемде жүйелі тәртіп орнайды...

Дүние түзілгенде, ұлы даналықпен түзіліп, оған көркемдік пен сұлулықты үйлестірді.

... Алла-тағалам дүниені жаратумен бірге ризық-несібені қоса жаратты, ішіп-жеуді, нәпсіні жаратты» (Қайқауыс, 1992: 11-14).

Ал өлімнен қашып құтыла алмаған («Өлімнен қашудың өзі – исламда жол берілмейтін нәрсе» (Ш. Уәлиханов) Қорқыттың өзі кейіннен «Алла, Алла демейінше, іс түзелмес, Тәңірі бермейінше, ер байымас»; «Аузымызды ашып, тұлге келтіргенкөктегі

Тәңірі көрікті»; «Ешбіреуге ұқсамайтын, бүкіл әлемді жаратушы Алла Тағала көрікті. Уа, Тәңірім, дос-жар болып, медет берсін, ей, хан ием!»; «Сізді Тәңірім осындайлардан сақтасын!» деп, Алланы, Тәңірді мойындап, басына қиын жағдай түскенде: «Биіктердің биігі, Тәңірім, // Ешкім білмес ұлықсың // Сен адамға тәж бердің, шайтанға лағнет айттың... // Ұлы Тәңірім, медет бер!» – деп, жаратқанға жалбарынады (Қорқыт ата, 1999: 128, 186).

Әлемдік өркениеттің бастауында тұрған, ежелгі түркі әдебиетінің, мәдениетінің ғасырлар қойнауынан жеткен ең көне әдеби ескеркіші саналатын «Авестада» Күлтегінде көтерілген ойлар ғылыми тұрғыдан тереңдей түсіп, өрістей бастаған. «Ей адамдар, келіңіздер, мына сөздерге құлақ түріңіздер, мына жарқын ойларға бөленіңіздер, әлі мүмкіндік бар кезде ер мен әйел жақсылық пен жамандықты айыра білуі керек. Аһура Мазданың көмегінің арқасында тура жолға қарай қадам басыңыздар» дегенде, өмірде тура жолға түсуге көмектесетін жаратқанға (Аһура Маздаға) қарай «қадам басуға» шақырып тұр. Күлтегін жазбаларында «тәңір жарылғап» жетістіктерге қол жеткізсе, «Авестада» Аһура Мазданың (жаратқанның) көмегімен тура жолға түсуге шақырады.

Ары қарай дұрыс, бақытты өмір сүрудің жолдарын қолға таяқ ұстатқандай түсіндіреді:

«Егіз туған екі күш әубаста адамның санасында болатын. Біріншісі – Спинта Мину, яғни ойдағы, сөздегі, істегі жақсылық; екіншісі – Ангру Мину, яғни ойдағы, сөздегі, істегі жамандық. Осы екеуінің арасынан дана жақсылықты, надан жамандықты таңдайды.

...Жамандық жолға түскендер ең жаман өмірге, жақсы жолдағылар ең жақсы һәм бақытты өмірге жолығады, бұл барлық (әрекет) жалғаса береді.

Осы егіз екі күштің ішінен надан жаман істерді, ақылды тәңірдің қалауынан болған жақсы істерді таңдады. Жақсылықты мейірімді ақыл иесі мен құдайшыл жан таңдайды.

Кімде-кім құдайдың құдіреті, жақсы ой және әділдікпен жолдас болса, мейірім мен әділдік періштесі оның болмысына жол ашады. Жақсы жолды таңдағаны үшін қуанышқа бөленіп, оның сыйлығына ие болады. Екі дүниеде де бақытқа кенеледі.

...Жүрек пен ойдың басшылығында даналықтың мәйегіне жетуімізде Мазданың өзі жар болсын!

Ей, халайық! Даналар мен игі жақсылардың сөздеріне құлақ салыңдар! Себебі олардың тәлім-тәрбиесі мен сөздері рух пен өмірге күш-қуат сыйлайды. Ей, Аһура Мазда! Сен қаншалықты барлық нәрседен хабардар болып, тура және қисық жолда жүргендердің сыйы мен жазасын өзің жақсылап бергеніңмен де, даналар өздерінің күш-қуаты мен нұрларының арқасында жүректерге жол табатын шешен тілдерімен тура дәстүрді насихаттап, бақытқа қол жеткізе алады.

Туралықтың соңынан жүрген адам екі дүниеде де қуаныш пен бақыт сарайына қол жеткізеді» (Ежелгі..., 2019: 221-225).

Осы үзіндінің бас жағындағы «ойдағы, сөздегі, істегі жақсылық; екіншісі – Ангру Мину, яғни ойдағы, сөздегі, істегі жамандық» тіркестің айтар ойы – терең: адамның ойы, сана-сезімі қандай болса, сөйлеген сөзі де, ісі де сондай болады.

Ал он екінші ғасырда исламдық руханиятта салтанат құра бастаған «... Иасауи ілімі табиғаттың өзін адамның игілігі үшін Тәңір тарапынан жаратылғандығын, барлық әлемнің адамға сәжде етіп тұрғандығын уағыздайды. Барлық жаратылғандардың жаратылыс мақсаты – адам және оның игілігін қамтамасыз ету. Иасауи ілімінде табиғат өзінің жаратылыс мақсаты мен мәнін толық біледі, сезінеді. Табиғатқа бұл қызметті Тәңір бергендіктен, оның еркі Тәңірде. Ал адамның еркі өзінде, сол ерікті қалай қолданғанына байланысты Тәңір алдында жауапқа тартылады. Иасауи ілімі – сол ерікті қалай қолдансақ адамдық мәнге жетеміз, Тәңірге лайықты құл боламыз деген сұраққа жауап іздеу жолы, адамдық мәннің ақиқатын табу, өзін өзі тану жолы. Иасауи ілімі адамның ішкі тыныштыққа жетуі арқылы қоғамда бірлік пен тыныштық орнатуды, адамды

іштей бөліну мен ыдырау психологиясынан арылтуды мақсат етеді. Иасауи адамның ішкі әлеміндегі ыдырауды реттеуге ықпал ететін күшті уағыздайды, ол – Тәңірге деген махаббат» (Кенжетай, 2015).

Бұл жерде Қ.А. Иассауидың түркі халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі дүниетанымы мен исламдық өркениеттің жеткен жетістіктеріне сүйене отырып, адамдардың қалыпты өмір сүруі мен қоғам дамуының арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ететін, бүгінгі таңда өзінің өміршеңдігін көрсетіп отырған тұтас бір ғылыми негізді діни ағымды қалыптастырған дара тұлға екендігіне назар аударған жөн.

Он үшінші ғасырдың соңы мен он бесінші ғасырдың басында Анадолыда өмір сүрген Жүніс Еміре «Жан өлмейді» деген өлеңінде:

«Екі жүзді сопылар бұл маңайда жүрмесін,
Құдайға құл болмаған өзінен өзі тозады.
Құдайдың өзі жүректе, ал сөздері Құранда,
Құдай көкте, махаббат одан да биік тұрады»;
«Жаны таза пендеге Аллам өзі дем берер,
Тура жолды тапқанға мәңгі өмірге жол берер.
Жан шыққанда кеудеден соңында із, шаң қалар,

Денең жерге көміліп, кеңістікте жан қалар» (Түрік поэзиясы, 2012: 21, 28) – деп, жырлаған екен.

Кешегі Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, // Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес. // «Мені» мен «менікінің» айрылғанын // «Өлді» деп, ат қойыпты өңкей білмес», «Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел», Әлихандардың осы уақытқа дейін айтылған алашшыл ойларды қорытып, сөзге айналдырдық, енді сол сөздерді іске асыру – кейінгі ұрпаққа аманат деуінің түркілік ұлы идеялардың тамыры тарихтың тереңінде жатқанын аңғартса керек.

Адам жанының ішкі сырларына, болмысына үңілген кезіндегі әл-Фарабилердің адамгершілік құндылықтарына негізделген «кемел адам», «ізгі адам» тұжырымдамалары күні бүгінге дейін жалғасып, толығып, «толық адам» (Абай) іліміне айналып, адамтанудың, дұрыс өмір сүрудің сара бағытына айналған. Ғұламалар адам болмысының тән мен жаннан тұратынын анықтап, адамгершілік қасиеттермен суғарылған, ізгі істерге бағыттайтын ақылмен өмір сүрудің бірден-бір тура жол екенін көрсетіп берді.

«Адамды не бақытты етеді?» деген сауалдың жауабы әл-Фарабидің пікірінше – адамның бойындағы ең жақсы ізгі қасиет адамшылық; «адам бақытқа жету үшін шын бақыт туралы білімге ие болып, осы білімге сәйкес іс-әрекет жасауы тиіс»; «адамның бойында адамгершілік қасиеттері болмаса, терең біліміне қарамастан, ол шын бақытқа жете алмайды»; «Адам ізгі қасиеттер арқылы ғана бақытқа жете алады»; «адам ізгі істерді аңда-санда, кездейсоқ емес, өз еркімен және үнемі жасауы тиіс» (Әл-Фараби..., 2014: 33, 179); «Қайырымдылық адамдар жанынан берік орын алғанда, не адамдар ұстамды болғанда, қалаларда теріс қылықтар жойылады» (Әбу-Насыр әл-Фараби, 2009: 516).

Адамның адам болып, адамша өмір сүріп, бақытқа қол жеткізуі түркі әлемінен имандылықты ту етіп көтеріп шыққан ойшыл ұлы ақын Қожа Ахмет Иасауиді де көп толғандырған. Жастай шешесінен, әкесінен айрылып, өмірдің қиындығын көп көріп, қатал мектебінен өткен Қожа Ахмет өмір, өмірдің мәні мен мақсаты жайлы көп толғанған. Иассауидың дүниетанымында адам қалай өмір сүрерін біле алмай, адасуымен өтетін бес күн жалған – баянсыз.

«Өтті ғұмырым, шариғатқа жете алмадым,
Шариғатсыз тарихатқа өте алмадым.
Хахихатсыз мағрипатқа бата алмадым,
Жолы қатты пірсіз қалай өтер достар» (Қожа Ахмет Иасауи, 1998: 291);

«Уа, жаратқан! Хақ есігін аш алыстан,
Мен бір жемтік, жеді нәпсім – аш арыстан.
Күнәм шексіз, бақытсыздық батпағынан
Шығара гөр, мен бейбақты қасарысқан.

Дүние – нәпсі, соны іздеген соры қалың
Иттей болдым, сүйек тастар жолыма кім?
Қара басты! – Хақ жолынан мен адастым,
Қайда барам, ей, достарым, не қыламын?

Нәпсі, шайтан жүргізеді жарлық маған,
Бір пенде жоқ соған құл боп шалдықпаған.
Пендең сорлы – танымаған оң мен солды,
Уа, дариға, қасіреттен қаңғып барам» – деп, мұңын шағады.

Тағы бірде:
«Опасыз фәни – бұл жалған
Жұтады жуан-жұқаны.
Малыңа сенбе құлданған,
Қурайдың ол бір бұтағы» – дей келіп:
«Шүбәсіз білің бұ дүние,
барша халықтан өтеді,
Иланбағын малыңа,
бір күн қолдан кетеді.
Ата-ана, қарындас, қайда кетті пікір қыл,
Төрт аяқты ағаш ат, бір күн саған жетеді.
Дүние үшін қам жеме,
Хақтан өзгені деме,
Кісі малын жеме,
Сират үсті ұстайды.
Әйел, бауыр, қарындас,
ешкім болмайды жолдас,
Батыл бол ғаріп жас,
өмірің желдей өтеді.
Құл Қожа Ахмет тағат қыл,
өмірің білмеймін неше жыл,
Әсілің білсең, гүл суы,
және гүлге жетеді» – деп, толғанады (Ежелгі..., 2020: 309).

Өзгермелі өмір – қашан да опасыз. Қанша мықты болсаң да, қайда барсаң да – «Қорқыттың көрі». Он үшінші ғасырдың ортасы мен он төртінші ғасырдың басында Анадолыда өмір сүрген, исламның сопылық бағытын ұстанған түріктің атақты ақыны Жүніс Еміренің

«Байлар қайда бұрынғы,
Байлығына сыйынған?
Оларға да бүгінгі
Бейіттен жер бұйырған.

Ханзадалар қайда асты,
Хан сарайға сыймаған?
Көрге олар да жайғасты,

Құм төсегін жимаған.
Қай жақта жүр шашырап,
Сұлу қыздар - асыл жан?
Олардың да топырақ
Айдай жүзін жасырған.

Кішік пенен ұлығым,
Теңеседі көмген соң.
Бегі қайсы, құлы кім,
Маңызы жоқ өлген соң» – деп жырлауында өмірдің ащы шындығы көркем көрініс тапқан (Түрік поэзиясы, 2012: 30-31).

Он төртінші ғасырда жасаған Қайғысыз Абдал өмірді кім көрінген келіп-кетіп жататын шаһарға, базарға теңепті:

«Бұл дүниенің мысалы
Үлкен шаһар секілді.
Еншіңе тиген өмірің
Тез тарқар базар секілді.

Шаһарға әркім келеді,
Жазғанын сонда көреді.
Кері қайтып кетеді,
Келмес сапар секілді» (Түрік поэзиясы, 2012: 37).

Иассауиден үш жүз жылдай кейін жасаған өзбектің атақты ақыны Әлішер Науайы «Жалғанда пенде бар ма жаны мұңсыз

Отырып қалды пірімтағы үнсіз...

Дедім мен «Азабымды кім түсінер,

Ойласам, көңіліме мұң түсірер»...

«Уа, сахи, толтыра құй, кепті қаным,

Қаңсыған көкірегім төкті жалын» (Науайы, 1948);

«Өмірі кісі көрмесе дәуренінің опасын,

Өмір емес, ол - ойран! Өмір деп, несін айтасын.

Ол бір жанның жапасы баяны жоқ болмақ таң,

Көрмеген күнді жарқанат, мәңгілік түнде жатасың» (Науайы, 1948: 25);

«Қайғысы көп барша пәнде –

Бұл дүниеден опа көрмес,

Бұл бір пәни толған шерге,

Дертін жаяр опа бермес...

Науаидың бұл дүниеден,

Үміті жоқ көңілге алған.

Не опа бар бұл ғаламда,

Не береді дүние жалған?» – деп, ел-жұртымен мұңдасады.

Науаиден алты ғасыр кейін өмір сүрген түркімен Мақтымқұлы да өмірден тартқан жан азабын «Болды» деген өлеңінде төмендегіше жырлапты:

«Көңіл аулап, опасыз жар сүйіппін,

Тайды серттен, өзегіме дерт толды.

Тартты азабын жаным жапа күйіктің,

Екі көзім қарай – қарай төрт болды.

Аңдадым, абайсызда шатылдым,

Қайран ойды тұңғыыққа батырдым.

Жақсылыққа түс қыл алла, тапсырдым...
Өз ойым өз ішімді жеп құрт болды.
Мақтымқұлы, жүрегінде жара бар...»;
«Баянсыз мынау дүние
Заманымды тар қылды.
Ақыры жетіп түбіме
Шаттығымды зар қылды.
Пырағы, доғар сөзінді,
Қинама текке өзіңді!..
Тыныштық елден безінді
Шақшадай басты шар қылды» (Мақтымқұлы, 2014: 66).

Өмірдің өктемдігін мойындағанымен де өршіл ақын тағы бірде буырқанып, шамырқанып, шарт кетіп, ақындық мінез таныта отырып, тәубесіне келгендей, сабасына түскендей де болады:

«Асқар таулар биікпін деп, бәлсінбе,
Төмпешікпен сен де теп-тең боларсың.
Асау дария, айбат шекпе әлсізге,
Күнің жетсе, сен де тепсең боларсың.

Асыр салған тағылары таулардың,
Алыс емес, сені түгел аулар күн.
Ніл дарияның дарқандығын даулар кім,
Есең кетсе, сен де кешем боларсың.

Бұл жалғаннан жарлымын деп, түңілме,
Бағың жанар күндердің бір күнінде.
Үкім айтып, үбір менен шүбірге,
Көкжал сынды сен де өктем боларсың.

Дүниеде не бар сүйген жарға тең,
Ахиретке бірге әкеткен бар ма екен?
Имансызға қайдадағы тар мекен,
Иман болса, сен де кеп-кең боларсың.

Жақсылардан жырақ кетпе, мұңайма,
Адам түгіл, аласарар құдай да.
Көңіліңді баурар болса мың айла –
Мұратыңды бастан тепкен боларсың.

Лұқпанша дертке дауа тапсаң да,
Сүлейменше жынын жаудың қақсаң да,
Ескендірше жердің жүзін шапсаң да,
Бәрібір сен жермен жексен боларсың.

Мақтымқұлы, көзіңді сал маңайға,
Орныңды тап, оң-солыңды абайла.
Тәлім алып, тәлім беріп талайға

Сөйлей-сөйлей сен де шешен боларсың» (Мақтымқұлы, 2014: 141-142). Жақсы аударылған өлең жаттығын білдірмей, қазақ тілінде жазылған төл туындыдай құлпырып тұр.

«Бұл дүние бекерсің
Бір күні өтіп кетерсің.
Опасы жоқ дүниенің
Түбіне кім жетерсің.
Келеріңде дүние,
Толықсып шыққан айдайсың.
Кетеріңде дүние

Су жүрмеген сайдайсың» (Тоқтағұл, 2015: 21) – деп, Алатауды жырға бөлеп, термелетіп жүрген қырғыз Тоқтағұл көрепасты отаршылдардан көріп:

«Ой дүние жалғаны...
Қайтып шығар көңілден,
Ғаріп болған жұртымның
Боздап жылап қалғаны.
Қайғылы қара бір күнді
Құзғындар басқа салғаны.
Қу дүние, жалғансың,
Бұқараны боздатып,
Қайғыны басқа салғансың.
Жазығы жоқ адамды

Күн көрсетпей айдайсың» – деп, Алатаудан Сібірге айдалып бара жатқанда, өмірдің опасыздығынан көрген әділетсіздіктерді жырға қосады (Тоқтағұл, 2015: 45).

Ал сонау қазақ даласында он жетінші ғасырда өмір сүрген Мөңке би күннен күнге құлдырап бара жатқан заманның сұрқынан шошып:

«Азарсың, жұртым, азарсың,
Азарыңның белгісі:
Құрамалы, қорғанды үйің болады,
Айнымалы, төкпелі биің болады.
Халыққа бір тиын пайдасы жоқ
Ай сайын бас қосқан жиын болады.
Ішіне шынтақ айналмайтын
Ежірей деген ұлың болады.
Ақыл айтсаң ауырып қалатын
Бедірей деген қызың болады.
Алдыңнан кес-кестеп өтетін
Кекірей деген келінің болады.
Ішкенің сары су болады,
Берсең итің ішпейді,
Бірақ адам оған құмар болады.
Қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады.
Ит пен мысықтай ырылдасқан,
Еркек пен қатының болады...
Жас баладан биің болар,
Жас балшықтан үйің болар,
Ат жақсысы арбада болар,
Жігіт жақсысы саудада болар.
Көлдің суы бітіп, табаны қалар,
Аттың жүйрігі кетіп, шабаны қалар.
Жақсының атағы кетіп, азабы қалар,
Әулиенің аруағы кетіп, мазары қалар.
Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар,

Сөйтіп, ақылы жоқ, санасыздың заманы болар» – деп, күңіреніп, алдағы өмірге болжам жасап. шырылдаған шындықты айтуға мәжбүр болса, одан үш ғасырдай кейін жасаған дала данышпаны Абай:

«Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау:
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!» (Құнанбаев, 1977: 104);
«Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым,
Тағдыр етсе алла,

Не көрмейді пәндә?» – деп, өмірдегі әділетсіздіктерді көп көргендіктен іште пайда болған ащы запыранын сыртқа шығарып, сырын ашқандай, мұңдасқандай болады (Құнанбаев, 1977: 130).

Өмірдің ащы-тұщысын көп татқан, надандықпен алысып, әбден шаршаған, одан шығар жолды шарқ ұрып іздеген Иассауи көңіліне жұбанышты ислам дінінен тауып, имандылықтың жолына ерте түседі:

«Наданмен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса, тозақ одан қашар.
Наданмен тозаққа қарай қылма сапар,
Надандардың ортасында суық шалғандай болдым мен-ә.

Надан хәлін менен сұрама, көңілім қапа,
Хақтан қорқып, қайғы тұтсам, күлер «қақа».
Араны ашық, нәпсі ұлық, мысалы лақа,
Надандардан қорқып саған келдім мен-ә.

Жер астына қашып кірдім надандардан,
Қолым жайып дұға тілеймін жомарттардан.
Ғаріп жаным мың садаға даналардан,
Дана таппай жер астына кірдім мен-ә!»;

«Бес жасымда шариғатты зоуде білдім,
Дін жақтан да ораза ұстап, сәуле міндім.
Күндіз-түн зікір сарнап, тәубе қылдым,
Сондықтан алпыс үште кірдім жерге» (Иассауи, 2009: 32).

Қазақтың ұлы ақыны Абай да өзіне дейінгі Шығыс ақындарының шығармашылық жолымен жақсы таныс болған; соларды өзіне үлгі тұтқан. «Ол түпнұсқа арқылы (ішінара шағатай тіліндегі аудармасы арқылы) араб-иранның бүкіл батырлық-діни эпосын, шығыстың Фирддоуси, Низами, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули сияқты классиктерін білді. Жас шағында ол қазақ өлеңіне «ғаруз» өлшемін тұңғыш рет енгізіп және сол классиктердің ақындық лексикасынан алынған көптеген араб-парсы сөздерін енгізіп, әлгі ақындарға өзі де еліктеген еді» (Әуезов, 2008: 107). Алғашқы өлеңдерінің бірінде ол:

«Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси

Медет бер я шағири фәрияд», – деп, өзіне дейінгі түркі әлемінің рухани жұлдыздарнан медет сұраған, сыйынған.

Бұл турасында «Абайтанудың» білгірі М. Әуезов «Шығыс ақындарының

шығармаларында үлкен орын алған үлгі – сопылық... Абай жас кезінде жазған «Әліпби» өлеңінде әріптерді алып отырып, өлең түрімен ойнатады. Жалпы өлеңнің мазмұны аспан тілегі емес, жер тілегі... Құрылысы, стилі жағынан, «Иузи раушаннан» басқа... «Әліпби» мен «Иузи раушан» өлеңінің айырмашылығы «Иузи раушанда» жер үстінде көретін махаббат емес, сопылық сарында жазылған» – деп, жазады (Әуезов, 2008: 107).

Ал Абайдың өзі болса, бірінші қара сөзінің өзінде-ақ «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?» – деп, жазыпты. Бұл жердегі «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды» деген тіркестерге қарап, мәселенің мәніне тереңірек үңіліп, байқамаса, ақын сопылыққа да, дінге де қарсылық білдіріп, «жоқ» деп, отыр ғой деп, ойлап қалуы да мүмкін. Шындығында ақын софылықты ұстанып, дін бағуға мүмкіндік жоқ, «оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?» (Құнанбаев, 1977: 128) – деп, реніш білдірген.

Бүкіл ғұмырын абайтануға арнап, осы тақырыпқа он томдық зерттеулер жазған М. Мырзахметов Абай мұрасындағы сопылық сарын туралы «Абайдың суфизиге қарым-қатынасын, тіпті оның дүниетанымымен де ортақтасатын жақтары барлығын Абайда өзекті желідей тартылатын камили инсани, яки толық адам, немесе инсанияттың кәмәлаттығы мен бенделіктің кәмәлаттығы жайлы ой толғаныстары да айғақтап жатады» (Мырзахметов, 2020: 480).

«Сұм өмір абақты ғой, саналыға» (Мағжан). Арада талай ғасырлар өткенде, тура осындай күйді қазақтың ұшы-қиыры жоқ кең даласында «күндей күркіреп», ғұмыр кешіп жатқан дала данышпаны Абай да басынан кешіреді:

«Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?...
Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым жасыдым да»;

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың ашыған - у, ойың - кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,

Кім көңілді көтеріп, болады ермек?» (Құнанбаев, 1977: 44) – деп, күніренген ақын бірінші қарасөзінде «Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да, ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің; білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып, шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі бір тез қартайтатұғын күйік... Ақыры ойладым; осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кім де кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, иә, оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де , ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» деп, енді көңілге түйген ойларын қағазға түсіре беретін ойын айтады. Иассауидың хикметтері, Абайдың қарасөздері өмірге осылайша келген (Құнанбаев, 1977: 127-128).

Иассауи бұл жолға оңай түсе салмаған. Адамның өмірдегі тура жолын іздеген ол:

«Көңілім қара, құдай ақ сақал-мұртым,
Кең ием, кейін серіп, қаһар бұлтын.
Күйетін күнәм үшін тақалды күн,
Күллі періштеге күнәм паш болды, достар.

Пір шарап тамшысына масаңданып,
Түн қаттым, жол таба алмай, бас айналып.
Жақсылық Шүкір алла жасай қалып,

Құс көңілім әнін көкте салды, достар» (Иассауи, 2009: 32).

«Қай күні қасіретіңді жұтпадым мен,

Көз жасым елу бірде құмға сінді,

Көп қорқып күнәлардан дірілдедім,

Жүректі алпыс үште дүрсілдетті» (Иассауи, 2009: 32) – деп, бұл бағытқа қалай түскенін де жасырмай, ашық жырға қосқан.

Пайғамбар жасы 63-інде қылуатке түскен ол бүкіл ғұмырын адам қайткенде, қалыпты өмір сүреді, бақытқа қол жеткізеді, бәле-бәтерден, жамандықтардан аулақ жүре алады деген секілді мәңгілік сауалдарға жауап іздеп, оны ислам дінінің сопылық бағытынан тауып, ойға түйгендерін жырға айналдырып, нәтижесінде «Диуани хикмет» өмірге келді.

«Диуани хикмет» бастан-аяқ исламдық имандылыққа негізделген адамгершілік ережелерін насихаттаған, ақыл, өсиет айтқан өлең-жырлардан тұрады. Абайдың қара сөздері секілді Иасауи әр өлеңіне тақырып қоймай, реттік санмен «1-ші хикмет», 2-ші хикмет» үлгісінде беріп отырған.

Сопылық поэзияның өзегін жер бетіндегі тіршіліктің иесі жаратқанды – Алланы мойындауға, оны сүйеге шақырған өлең-жырлар құрайды. Он бірінші ғасырда өмір сүрген Жүніс Еміре:

«Күллі әлемге жайлы нұрын таратқан,

Жаннан артық сүйем сені Жаратқан!...

Дүниеде барсың Ием, сеземін,

Бір өзіңе зәру боп түр өзегім...

Қай пендеге түссе Алланың назары,

Көгінде оның Бақ жұлдызы жанады...

Асыл дінді мансұқтаудан тыйылам,

Бір Аллаға шексіз сенем, сыйынам!» (Түрік поэзиясы, 2012: 29-30) – деп, өзінің жаратқанды барынша сүйетіндігін, өйткені, кім де кім Алланың алдында адал болып, оны шексіз сүйсе, сол адам оның назарына ілігіп, басына бақ құсы қонып, бақытты болады деген түйінді ойларын жыр жолдарына айналдырған екен.

«Алланы таныған – өзін де табады», «Алланың ақ жолынан өзге жолда қайран жоқ», «Бір алладан басқа жәрдемші жоқ» деген секілді ойларға тоқтаған Қожа Ахмет Иассауи да бір Аллаға деген қалтқысыз махаббаттың адамдардың арасындағы шынайы сүйіспеншілікке, ғашықтыққа ұласуын қалайды, сонда ғана барып, адамдардың адам болып қалып, қалыпты өмір сүре алатындығына кәміл сенеді. Іштен басқа пейілде болып, сөзі сылдырағандар екіжүзділікке, опасыздыққа ұрынады. Мұндай адамдардың екіжүзділігі, надандығы, алдамшылығы өмірде не бір келеңсіздіктерге ұрындырады деген негізгі ойын ұсынады. Ол адамды бақытқа жеткізер ізгі қасиеттер, адамгершілік жаратқан Алланы мойындаудан басталады деп, ең алдымен, жамағатты жаратқанға ғашық бола сүйеге шақырады:

«Сүйсең – хақты сүй»;

«Нағыз махаббат қысқа ғұмырыңды ұзартады»;

«Құштарлықтың бейнетіне де төзу керек»;

«Тақуа болма, тентек болма – ғашық бол»;

«Алланың ақ жолынан өзге жолда қайран жоқ»;

«Ғашық болсаң – таза бол»;

«Ғашықтық – ұлық базар»;

«Шын ғашықты көрсең қуан»;

«Аллаға аусын ғашықтың ырқы барлық»;

«Шынайы ынтызарлық – ғашықтың бақыты»;

«Ғашықтық жол – ауыр жол»;

«Ғашықтық жол – ауыр жол»;

«Ғашық бол, қалтқысыз адал ғашық бол»;
«Дүниеге құл болма»;
«Ғашықтық – дүниедегі ең қиын түйін»;
«Шын сүйіспеншіліктің не екенін білмеген жан жолда қалады»;
«Махаббат дәмін татпаған, жар сүйіп, қызығын көрмеген, үйін ойлап дүние таппаған, ойсыз-қамсыз шайтандыққа бой алдырғаннан иман қашады»;
«Ғашық болмай, танып болмас Алла сені,
Не қылсаң да ғашық қылғын, пәруәрдігәр.
Ғашық дертін көтердім, дәрменім жоқ,
Ғашық жолда жан бергеннің арманы жоқ» (Иассауи, 2009: 32).
Ақын 10-шы хикметінде:
«Басынан әркімнің жалған өтер,
Баянсыз – жатпай жиған мал да бекер.
Қарындас, ата-анаң қайда кетті?
Ағаш ат әлі-ақ бір күн саған жетер» – дей келіп:
«Хақты сүй, пендешілік қамын жеме,
Кісінің, қыл көпір тұр, малын жеме.
Қарындас, қатын-бала кімнен қалмас,
Қожа Ахмет, сынды, сорлы, сағың неге?!

Белгісіз қалды енді қанша ғұмырың,
Берік бол, жалғыз Хақты барым де де.
Адамның асыл тегі су мен құл ғой,
Құл болмақ қайта айналып жалын дене» (Иассауи, 2009: 32) – дей келіп, енді бұлай жүре беруге жарамайды, өмір өткінші, дегендей, ойлануға шақырады.

Қорытынды

Ақынның бұл жердегі «Хақты сүй», «жалғыз Хақ» деп отырғаны жаратқан, құдай, алла мағынасында екендігі түсінікті болса керек. «Ақынның халықты имандылыққа, адамшылыққа, қайырымдылыққа, қанағатшылдыққа, адал еңбекке, бауырмалдыққа шақырған, тойымсыздық, дүниеқорлық, арамдық, зұлымдық атаулыны әшкерелеген сөздері қазіргі заман адамдарына да тікелей арналып тұрғандай» (Бердібай, 2018: 197).

Иассауидың жырлауында адамдардың тура жолға түсуі Алланы сүюден, оған барынша ғашық болудан басталады. Ал Алланың жолы адамдарды өзін өзі танып, өмірді, оның мәні мен маңызын түсініп, өмірдегі өз орнын тауып, имандылықпен тіршілік жасауына қол жеткізеді. Сонда ғана ол адамның жүрегінде тыныштық орнап, отбасында, қоғамда бірлік, береке салтанат құрып, бақытқа қол жеткізе алады. Бұл жерде адамның бүкіл тағдыры оның саналылығына, имандылығына тікелей байланысты екендігі анық көрініп тұр.

Осы сияқты себептерден Қ.А. Иассауи поэзиясының негізгі өзегі – Алланы сүюге арналғандығы, бұл тақырыпты барынша шегіне жеткізе жырлағаны. Ақын поэзиясының басты ерекшелігі де, оның даңқын шығарып, тұтас бір діни-философиялық, әдеби ағымның басты тұлғасына айналуы да имандылықты ту етіп, асқақтата жырлауында, Алланы сүйе білу әрбір адамның өміріндегі ең шешуші мәселе екендігіне барынша назар аудара білуінде жатса керек.

Әдебиеттер тізімі

Абай. (1995). Энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

Әл-Фараби және қазіргі заман. (2014). Алматы: Қазақ университеті.

- Әуезов, М. (2004). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 15-том*. Алматы: Жібек жолы.
- Әуезов, М. (2008). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 31-том*. Алматы: Жібек жолы.
- Баласағұн, Ж. (1986). *Құтты білік* (Ауд. А. Егеубаев). Алматы: Жазушы.
- Бердібай, Р. (2018). *Түбі бір түрікпіз: Он томдық шығармалар жинағы. 4-том*. Алматы: Дәуір.
- Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы*. (2019). 1-том. Алматы.
- Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы*. (2020). 2-том. Алматы.
- Иасауи, Қ.А. (2016). *Диуани хикмет* (Хикмет жинағы). Астана: Ғылым.
- Иассауи, А. (2009). *Диуани хикмет: Даналық кітабы*. Алматы.
- Көпрүлү, Ф. (2017). *Түркі әдебиетінде алғашқы сопы ақындар*. Түркістан.
- Қайқауыс. (1992). *Қабуснама*. Алматы: Балауса.
- Қорқыт ата*. (1999). Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Құнанбаев, А. (1977). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том*. Алматы: Ғылым.
- Құнанбаев, А. (1977). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том*. Алматы: Ғылым.
- Мақтымқұлы, П. (2014). *Таңдамалы өлеңдері*. Ашхабад: Ылым.
- Мырзахметов, М. (2020). *Абайдың шығыстық әлемі*. Халықаралық Түркі академиясы.
- Мырзахметұлы, М. (2015). *Мұхтар Әуезов – абайтанушы ғұлама*. Астана: Ғылым.
- Науаи, А. (1948). *Таңдамалы шығармалары*. Алматы.
- Науайы, Ә. (ж.ж.). *Ескендір қорғаны. Ғазалдар*. Астана: Аударма.
- Сауранбаев, Н. (1970). *Диуани хикмет туралы бір-екі сөз. Қазақ әдебиеті*.
- Тоқтағұл. (2015). *Таңдамалы шығармалары*. Астана: Ғылым.

References

- Abai. (1995). Encyclopedia. Almaty: Kazakh Encyclopedia.
- Al-Farabi and the Modern Era. (2014). Almaty: Kazakh University.
- Anthology of Ancient Literature. (2019). Vol. 1. Almaty.
- Anthology of Ancient Literature. (2020). Vol. 2. Almaty.
- Aueзов, M. (2004). *Complete Collection in Fifty Volumes. Vol. 15*. Almaty: Zhibek Zholy.
- Aueзов, M. (2008). *Complete Collection in Fifty Volumes. Vol. 31*. Almaty: Zhibek Zholy.
- Balasaguni, Y. (1986). *Kutadgu Bilig* (Translated from Old Turkic by A. Egeubaev, with a preface and commentary). Almaty: Zhazushy.
- Berdibai, R. (2018). *We Are One Turkic People. Collected Works in Ten Volumes. Vol. 4*. Almaty: Dauir.
- Kaykavus. (1992). *Qabusnama*. Almaty: Balausa.
- Köprülü, F. (2017). *The First Sufi Poets in Turkic Literature*. Turkistan.
- Korkyt Ata. (1999). Encyclopedic Collection. Almaty: Kazakh Encyclopedia.
- Magtymguly, P. (2014). *Selected Poems*. Ashgabat: Ylym.
- Myrzakhmetov, M. (2020). *Abai's Eastern World*. International Turkic Academy.
- Myrzakhmetuly, M. (2015). *Mukhtar Aueзов – A Scholar of Abai Studies*. Astana: Gylym.
- Navoi, A. (n.n.) *Iskander's Fortress. Ghazals*. Astana: Audarma.
- Navoi, A. (1948). *Selected Works*. Almaty.
- Qunanbaiuly, A. (1977). *Complete Works in Two Volumes. Vol. 1*. Almaty: Gylym.
- Qunanbaiuly, A.. (1977). *Complete Works in Two Volumes. Vol. 2*. Almaty: Gylym.
- Sauranbaev, N. (1970). "A Few Words About Diwani Hikmet." *Kazakh Literature*.
- Toktagul. (2015). *Selected Works*. Astana: Gylym.

Yasawi, A. (2009). *Diwani Hikmet: The Book of Wisdom*. Almaty.

Yasawi, K.A. (2016). *Diwani Hikmet (Collection of Hikmets)*. Astana: Gylym.

Danday Yskakuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Turkic Worldview in Abai's Poetry

Abstract. This paper examines how the Turkic worldview and philosophical ideas expressed in the Orkhon inscriptions of Kültegin, the *Avesta*, the *Qabusnama*, and the works of Mönke Bi, Khoja Ahmed Yasawi, Yusuf Balasaguni, Yunus Emre, Alisher Navoi, Magtymguly, among others, continued in the 19th century with renewed vigor as a unified Turkicist movement through the legacy of Abai.

In the spiritual firmament of the Turkic world, Abai's name shines brightly alongside such eminent representatives of Eastern civilization as Al-Farabi, Yasawi, Nizami, Fuzuli, Navoi, and Magtymguly. While researching the culture and history of the Near East, Abai became familiar with the works of al-Tabari, Rabghuzi, Rashid al-Din, Babur, Abulghazi Bahadur Khan, and others. He also grasped the foundations of logic and Islamic law as interpreted by Eastern religious scholars. Abai was well-versed not only in the ancient cultural heritage of the Near East but also in its contemporary intellectual life. He was also familiar with the works of the first Tatar enlighteners.

Keywords: Abai's poetry, Turkic worldview, Turkic spirituality, Sufi literature, Eastern literature.

Дандай Ыскакулы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Тюркское мировоззрение в поэзии Абая

Аннотация. В статье рассматривается, как тюркское мировоззрение и философские идеи, отражённые в надписях Культегина, Авесте, Кабуснаме, а также в произведениях Мунке би, Ходжа Ахмета Ясави, Юсуфа Баласагуни, Юнуса Эмира, Алишера Навои, Махтумкули и других, получили новое дыхание и продолжение в XIX веке через творчество Абая, оформившись в цельное течение тюркизма.

В духовном пространстве тюркского мира имя Абая сияет яркой звездой наряду с такими выдающимися представителями восточной цивилизации, как Аль-Фараби, Ясави, Низами, Физули, Навои, Махтумкули. Изучая культуру и историю Ближнего Востока, Абай познакомился с трудами ат-Табари, Рабгузи, Рашид ад-Дина, Бабура, Абулгази Бахадур-хана и других авторов. Он также знал основы логики и мусульманского права в интерпретации восточных богословов. Абай был знаком не только с древним наследием Ближнего Востока, но и с культурой своей эпохи. Кроме того, он изучал труды первых татарских просветителей.

Ключевые слова: поэзия Абая, тюркское мировоззрение, тюркская духовность, суфийская литература, восточная литература.

Автор туралы мәлімет:

Дандай Ысқақұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8281-8659>

Information about author:

Danday Yskakuly – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8281-8659>

Сведения об авторе:

Дандай Ысқақұлы – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8281-8659>

